

I. НАУКОВІ ДОПОВІДІ І ПОВІДОМЛЕННЯ

Б.Лобовик* (м.Київ)

ПРОБЛЕМА ПЕРІОДИЗАЦІЇ ІСТОРІЇ РЕЛІГІЇ

Важливою проблемою релігієзнавства, історії релігії як галузі знання є періодизація процесу розвитку релігійного феномена. Адже саме тут, як у фокусі, сходяться питання про сутність і сенс релігійного освоєння людиною світу, про походження вірувань і культу, причини, що зумовлюють зміни в них, про місце і роль релігії в суспільному й духовному процесі тощо.

Відомі численні спроби збагнути історичні кроки релігії. У вітчизняному письменстві, наприклад, уже автор "Слова святого Григорія" (XII ст.) на матеріалі вірувань літописних слов'ян визначив три етапи розвитку дохристиянської релігійності: перший - вірування в упирів та берегинь, другий - вшанування рожаниць та Рода, третій - поклоніння Перуну та іншим богам. З сьогоденної точки зору тут можна бачити здогад про демоністичний та теїстичний періоди в історії розвитку релігії.

У нові часи чи не найбільш опрацьованою є спроба періодизації історії релігії, пов'язана з іменем Гегеля, який вперше обґрунтував розвиток вірувань як єдиний закономірний процес. Він окреслив притаманні історії духа стадії "природної релігії", "релігії індивідуальності" та "абсолютної релігії". При цьому філософ не обмежувався апріорно-схематичними міркуваннями, а спирався в характеристиці історії релігії на вірування багатьох народів і племен. І все ж Гегель не виводив релігійні вірування та їхні стадіальні характеристики з історії народів, а ілюстрував ними положення своєї історіософії релігії. Й не дивно, що ці ілюстрації часом виявлялися базованими на випадкових ознаках. Це спричинилося й до фактичних помилок (Гегель, наприклад, відніс буддизм до початкової, "природної релігії").

* Лобовик Борис - д.філос.н. провідний науковий співробітник Відділення релігієзнавства Інституту філософії НАН України.

У європейській історико-релігієзнавчій думці генеалогічні групи релігії були запропоновані також Ф.Гартманом (релігія натуралістична і супернатуралістична, тобто абстрактного монізму і теїзму), К.Тіле (релігії природи та етичні релігії) та іншими дослідниками. З певним застереженням до історичної типологізації можна віднести богословські класифікації релігії на язичництво і релігії одкровення, поганські і монотеїстичні релігії.

Порівняно недавнім часом набула поширення, передусім у радянській літературі, рубрикація історичного процесу розвитку релігійного феномена на класифікаційні групи, які однозначно пов'язані з великими періодами суспільного розвитку й виходять з масштабу охоплюваних тими чи іншими віруваннями етнічних спільнот. У такому випадку історію релігійного феномена репрезентують родо-плем'яні, національні та світові релігії (С.Токарев та ін.). Але єдиної й добре аргументованої точки зору щодо критеріїв періодизації історії релігії, характеристики самих періодів її розвитку ще нема. На заваді все ще стоїть логіцизм при дослідженні минулого релігії, а також надмірне захоплення "зовнішнім", цивілізаційним фактором її розвитку, що проявляється у соціологізації та гносеологізації релігієтвірного процесу.

Безумовно, цивілізаційний фактор відіграє детермінуючу роль в еволюційному поступі релігії. Без нього не можна зрозуміти ні сутності релігійних вірувань та культу, ні історичного розгортання й збагачення релігійного досвіду - від "природних" релігій до релігій одкровення. І дійсно: виникнення і розвиток історичних типів релігії, форм релігійності як пов'язаних між собою вірувань і обрядів у кінцевому підсумку зумовлені умовами життя ранньородового суспільства й формуванням основ понятійного мислення, переходом до продукуючого землеробства й розвитком первіснообщинного суспільства з його міфологічним світорозумінням, появою додаткового продукту праці, соціальним розшаруванням, формуванням особистості та спробами усвідомлення нею свого місця в світі. Йдеться, отже, про "власну релігійність" суспільства як визначальну причину релігійної історії.

Але сучасні уявлення про роль ендогенного чинника у творенні історичних типів релігії хибують на ряд недоліків. Передусім, вони не мають єдиного й виваженого критерія визначення етапів еволюції релігії - тут змішано "формаційний", етнічний, геополітичний та ін. чинники. Тому й виходить, що до розряду, наприклад, родо-плем'яних відносять вірування, які склалися за різних історичних умов (напр., анімізм і віру в духів) й

репрезентують якісно відмінні етапи в розвитку релігії; часом рівнодавні форми релігійної віри (як-от фетишизм і тотемізм) розташовуються на різних сходинках історичного процесу; до національних релігій теж зараховують вірування, що не вкладаються в одне історичне ложе (напр., давньогерманський культ плем'яних богів-покровителів і монотеїстичні вірування в іудаїстського Єгову); що ж стосується так званих "світових релігій", то їх "рубрикація" взагалі позбавлена формаційного чи етно-національного пояснення.

Та головною вадою цивілізаційного принципу підходу до історії релігії є те, що в ньому буттєвий фактор абсолютизовано, не беруться до уваги межі залежності релігії від суспільного досвіду, а роль власного змісту релігії в її функціонуванні і розвитку не враховується. А тимчасом саме власний зміст (віра в надприродне, релігійні уявлення, почуття, поклоніння, релігійна функціональність) є носієм сутності релігійного феномена, активним чинником творення його історичних форм - адже в ньому специфічним чином виражені інтереси, потреби, установки людини, тільки в ракурсі яких вона й "бере" дійсність. І в тому разі, коли цей чинник випадає з поля зору, релігія постає у спрощеному вигляді - лише як відображувальна буттєвість, а інші її відношення, особливо виповнювальне, вірувальне й сублімативне, видаються за другорядні або й зовсім не варті уваги. Тоді суб'єкт-об'єктне релігійне відношення збіднюється до простої інтеріоризації зовнішньої данності, що лише "береться", а не перетворюється й підноситься до належного, яке знаходить найбільш повний вияв в ідеї надприродного. А це останнє і є серцевиною власного змісту релігії, через нього "переламлюються" зовнішні чинники, перетворюючись в ідеальне і, синтезовані в ньому, знаходять свою нову дійсність в історичних типах надприродного, в періодах еволюції релігії. Отже, за основу історизації релігії має стати двоєдність її власного змісту і буттєвих факторів, передусім епохальних чинників суспільного розвитку.

Але якщо надприродне є осереддям власного змісту релігії, то чинність його як фактора періодизації останньої має спиратися на певні критерії. Таким можуть бути: характер уявлень про зв'язок надприродного з природним, спосіб його уособлення, функціональність надприродного, сфера впливу на довкілля, вид сакрального практично-духовного освоєння світу, тобто спосіб і форма входження віруючого в останній. Врахування цих критеріїв "рубрикації" розвитку уявлень про надприродне й буттєвих, зокрема етно-цивілізаційних детермінацій релігійності, дає

можливість ставити питання про три історичні типи релігії: чуттєво-надчуттєвий, демоністичний і теїстичний.

Історично перший, чуттєво-надчуттєвий тип релігії, що виникає й складається в умовах ранньородового суспільства, представлений такими найдавнішими формами вірувань і культу, як фетишизм, тотемізм, анімізм та контактна магія. Надприродне як чуттєво-надчуттєве уявлялося первісній людині у вигляді відчуваної, тілесної даності, наділеної, проте, власним таємничим життям, а тому й здатним впливати на неї та її довкілля. Вважалося, наприклад, що камені-фетиші, якщо їх кидати вгору, можуть притягувати дощ; фетишизовані зуби хижаків, стулки річкових ракушок і т.п. люди вважали за "істоти", які завдяки своїм "особливим" властивостям можуть знімати хворобу, оберігати від звіра, завдавати шкоди ворогові тощо. Первісні мисливці вірили, що вони є братами і сестрами певного виду тварин або рослин, мають з ними кровні чуттєво-надчуттєві зв'язки, завдяки яким тотемні істоти ставляться до них як до своїх родичів. Люди вірили в душу як двійника тіла, який є носієм життя, розпорядником їхніх фізіологічних та психічних станів. Причому, душа як об'єкт анімістичних вірувань уявлялася у вигляді чогось цілком тілесного (маленької пташки, що живе в грудях, або ж у вигляді крові, дихання тощо), яке має "особливі", "надчуттєві" здатності - може робити людину живою, мертвою, хворою, веселою, бадьорою. Найбільш характерними рисами цього типу релігії є уявлення про зрощеність надчуттєвого з тілесним, їхню взаємозумовленість, індивідуалізованість та обмеженість сфери дії надприродного, зрештою - зведення цієї дії до розпорядницької, або орудної функції. У ранньородовому суспільстві фетишистська, тотемістична та анімістична магія являла собою сплав чаклунського дійства і віри в безпосередню можливість через нього впливати на надприродне й чуттєво сприйманий світ речей і явищ.

У розвинутому первісно-общинному суспільстві, використовуючи надбання чуттєво-надчуттєвих уявлень про надприродне, складається історично другий тип релігії - демоністичний (якщо користуватися словом "демон" як воно вживається в індоєвропейських мовах - для означення духа, а не як у християнській міфології та побуті). Цей тип вірувань і культу характеризується передусім ідеалізацією надприродного, фантазійним перетворенням його в духовну сутність, що існує поряд з тілесним і є незалежною від нього; тут складається й поширюється символічна магія - чаклування не безпосередньо над предметом та зрощеним з ним надприродним, а над симво-

лічним зображенням духа цього предмета. Демони - це безплотні духи, що можуть набирати лише зовні чуттєвого вигляду. Важливою рисою демоністичного типу релігії стало уявлення про переселення і перевтілення душ як духів: тепер душа людини у вигляді духа, переселяючись у забиту тварину, не тільки оживляє її, а й робить людиною. Вважалося, що є добрі духи-охоронці людини й злі духи. Ними кишать гаї, води, степи тощо. Релігійна міфологія давніх українців та їхніх пращурів зіткана з демоністичних образів упирів, берегинь, русалок, домових, водяних, лісовиків та ін. духів. Для демоністичних вірувань характерні також уявлення про розширення сфери впливу надприродного на людське довкілля та поява образу господаря сфер. Тепер діяння надприродного виходить за межі одиничних, конкретних об'єктів, від одного й того ж духа залежать не тільки "притягування" дощу, але й зростання трав, нагули овець і кіз тощо. Щодо "господаря", то він постає як розпорядник людських колективів, певних природних сфер і явищ, зв'язків людини з тим чи іншим видом тварин або рослин. Але "господар", не кажучи вже про інші демоністичні та чуттєво-надчуттєві образи надприродного, ще був образом зооморфним, що майже цілковито обмежувався орудною функцією, мав риси "територіального" духа - розпорядника. У східних слов'ян господар мав деяку подобу до раннього образу Рода.

В умовах соціально диференційованого суспільства, з виділенням особи з родової общини розгортається формування третього історичного типу релігії - теїстичного. Тут, на відміну від фетишів, тотемів, душ і духів, образи надприродного - богів мають двоїстий характер: у них представлені не лише таємничі природні сили, а й сили історичні. Змінюється й спосіб, яким надприродне з'являється в теїстичних віруваннях: раніше воно було ще конкретно-чуттєвим, тепер же надприродне антропоморфізується, віддаляється від чуттєвості й набирає дедалі більше особистісних та соціальних рис. У теїстичних віруваннях складаються також уявлення про ієрархію надприродного, все більше розширення сфер його впливу і, що особливо важливо, про деміургічну його функцію: тут надприродне не вдовольняється орудуванням "готовою даністю" - воно творить її. Теїстичний тип релігійності представлений політеїстичними і монотеїстичними віруваннями, які за різних конкретноісторичних умов набирають форм національних та світових релігій. Саме в теїстичних релігіях первісна магія змінюється системою розвинутих культових дій, на зміну вшануванню та заклинанню надприродного приходять молитовне

ставлення до нього, складається церковна організація з її священнослужителями, а з часом виникає й богослов'я та релігійна філософія.

Такі, загалом кажучи, історичні типи релігії, існування яких становить відповідні періоди закономірного розвитку віри людини у надприродне виповнення її невідільних буттєвих станів практично-духовним культовим чином. Викладене, звичайно, дає лише якнайзагальніше й до того ж схематичне уявлення про чуттєво-надчуттєвий, демоністичний і теїстичний періоди існування й розвитку релігії, а сама "рубрикація" цих періодів жодною мірою не претендує й не може претендувати на картину живого релігієтворчого процесу. Та періодизація й типизація історії релігії, якщо вона в цілому вдала, містить в собі евристичні вектори наукового пошуку становлення і розвитку релігійного досвіду. А головним серед цих векторів видається конкретно-історичний аналіз взаємодії буттєвих факторів та власного змісту релігійності.

Крім історії релігії як такої для релігієзнавства великий інтерес становить конфесійна історія, історія церков, сект і деномінацій, релігійних рухів і вчень. У вітчизняному релігієзнавстві привертають, зокрема, увагу вірування давніх українців та їхніх пращурів, поширення християнства в Україні-Русі, колізії і наслідки стрітнення візантійської і київської язичницької традицій, сутність феноменів Київського християнства і Українського православ'я, доля церковно-релігійного життя в Україні в різні періоди її історії. Історично-конфесійна проблематика має не лише евристичну цінність для відтворення минулого різних релігій у конкретності їхніх форм, а й для з'ясування історії релігії в цілому, встановлення зв'язку її еволюції з певними станами суспільного і культурного життя, зрештою - вона є важливою умовою з'ясування природи, сутності і сенсу релігії як суспільно-історичного явища.

В.Бодак* (м.Дрогобич)

СОЦІАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РЕЛІГІЙНОЇ ОБРЯДОВОСТІ

Суспільство - це людина в її суспільних відносинах. Якщо поняття "суспільство" вживається для визначення дійсності

* Бодак Валентина - ст.викладач Дрогобицького педінституту ім.І.Франка.